

Vestjysk studehandel som binæringsvej

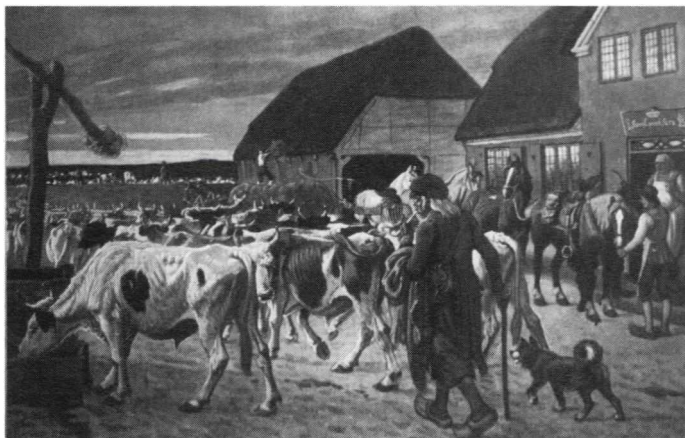
– om Jens Noklits handel 1828–42

Af Esben Graugaard:

Efter studehandelens frigivelse den 11. juni 1788, fik denne traditionsrige del af dansk landbrugseksport en markant opblomstring. Ofte identificeres den med enkeltpersoner som den østjyske »studekonge« major Ingwersen på Viufgård, eller med bestemte slægter som Breinholt'erne i Vestjylland. I forbindelse med disse studehandelens adelsfolk er det vi så ofte konfronteres med myterne – fortidens dramatik forbundet med store pengebeløb, vandringer over mørke ensomme hede-strækninger, og ikke mindst handelsfolkene som de store individualister med nærmest overnaturlige sanser i handelssituations spændingsmættede atmosfære.

Langt mere problematisk er det at opnå viden om den store gruppe småhandlende, der med udgangspunkt i et begrænset lokalt opland, fungerede som underleverandører af stude til de kendte handelsfolk, hvis færd kan følges i blandt andet toldregnskaberne. Problemet er kildemæssigt langt større i forrige århundredes første halvdel end i århundredets sidste årtier, hvor det blandt almindelige bønder blev jævnt udbredt at føre regnskaber.

Esben Graugaard, cand.mag., f. 1952. Museumsinspektør Holstebro Museum. Publiceret kultur- og erhvervshistoriske artikler i årbøger og tidsskrifter, bl.a. »Folk og Kultur« og »Erhvervshistorisk Årbog«. Samler materiale til monografi om den vestjyske studehandels historie 1788–1914.

Der eksisterer meget få illustrationer i forbindelse med forrige århundredes studerifter ned gennem Jylland. Denne stemningsfulde akvarel af Rasmus Christiansen med titlen »Studedrift udenfor en jydsk Hedekro omkr. Aar 1800« kommer antagelig tæt på virkeligheden – såvel det gråbrogede jyske kvæg som de træskoklædte drivere.

Handelsmanden Jens Noklit og hans regnskabsbog

I 1826 giftede den 27årige Jens Peder Jensen fra Øster Marup i Skjern sogn sig med Bodil Marie Lauridsdatter fra gården Noklit i No sogn nord for Ringkøbing. Hun var iøvrigt beslægtet med den senere så kendte docent N.J. Fjord.¹ Det unge par overtog Noklit, der ud over et tilliggende på hartkorn 3-3-0-1½, tillige i Jens Noklits tid fik tilkøbt et par englodder beliggende i Velling sogn. Hurtigt kom den nye mand i gården til at bære navnet Jens Noklit, og han viste sig at være mere udfarende end bønder var flest.

I Jens Noklit forenedes bondens virke med handelsmandens, idet han fra gården drev udbredt prangeri med daglige forbrugsvarer, som de lokale bønder havde behov for: sukker, tobak, tjære, petroleum, salt, træ med mere. Noklitbonden fungerede her nærmest som agent for de kendte Ringkøbingkøbmænd Chr. Husted senior og Jens Harpøth. Men han handlede også med kreaturer og heste – her kommer studehande-

len ind i billedet. Indtil sin død i 1849 skulle Jens Noklit således tillige spille en rolle som een af de talrige mellem-handlere i studehandelen.²

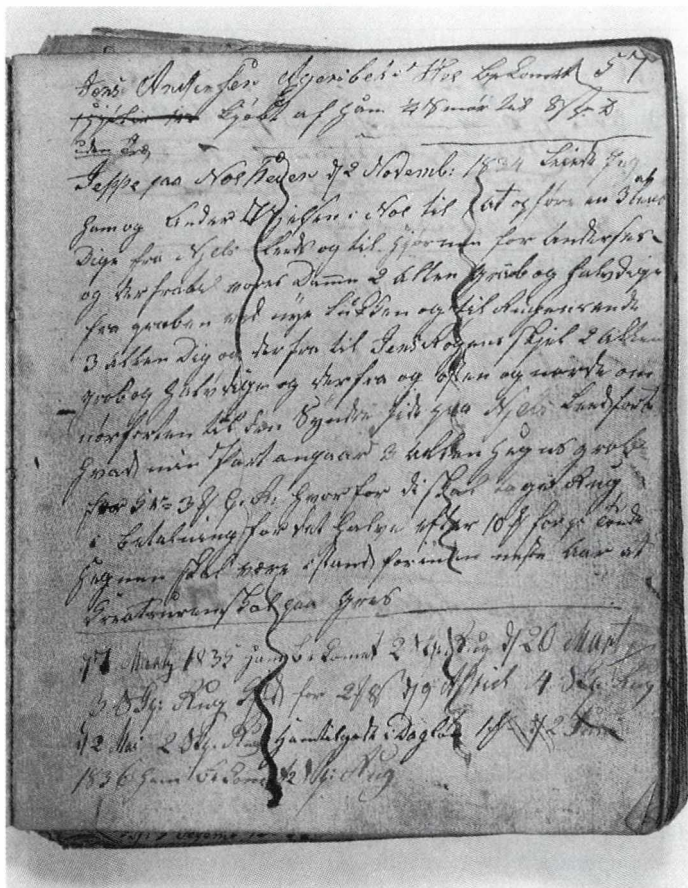
Denne status har han givet opnået gennem sin handel med købmandsvarer, der skabte en bred kontaktflade til bønderne ikke blot i No sogn men også i nabosognene. For disse var studefedning en naturlig del af driften på grund af områdets natur, og ofte har Jens Noklit måttet tage en stud, ko eller hest i bytte når han handlede; for endnu var naturalieøkonomien bærende i bondesamfundet. En familietradition vil tilmed vide, at Jens Noklit selv virkede som eksportør af stude til markederne i Husum, men den af ham førte regnskabsbog giver ikke belæg for at tildele Noklit en så betydende rolle i studehandelen.³

Et forhold viser imidlertid, at Noklit var udgangspunkt for mere fedning af kreaturer end sædvanligt for en bedrift af den størrelse. På gårdens jorder lod Jens Noklit inddige en fold, hvor dyrene kunne samles inden turene sydpå. Den nævnte fold har eksisteret på Noklits marker op til nyeste tid.⁴ Folden etableredes i 1834, for den 2. november det år lejedes Jeppe fra No hede og Anders Nielsen fra No by til at opføre et tresidet dige og »grob«. Tre alen høj skulle diget være og grøften 2 alen dyb. For de to daglejere blev der tale om vinterarbejde idet kvægfolden skulle »-være istand forinden næste Aar at Kreaturerne skal paa Græs«. ⁵

Jens Noklit førte en form for regnskab i perioden 1828–47; det er endnu bevaret i en slidt 217 siders bog, hvis anvendelse som kildemateriale i denne forbindelse er alt andet end uproblematisk. Dels er den ikke ført kronologisk, dels er oplysningerne om handel med stude kun sporadiske iblandt al den øvrige handel. Dog kan de give os et indtryk af hvorledes og i hvilken omfang denne handel fungerede på »binæringsplan«.

Begrænset handel indenfor et lokalområde

To forhold er centrale i vurderingen af studehandelens betydning som binæring: geografisk virke og omfang. Det er ikke muligt ud fra regnskabsbogen at lokalisere samtlige handeler med stude, men følgende er sikre:

I Vestjylland findes stadig en del gamle kreaturfolde, men oftest ved vi intet om opførelsetidspunkt og initiativtagerne hertil. Derfor er denne indførelse fra den 2. november 1834 i Jens Noklits regnskabsbog enestående. Vi ser her, at han bestiller to fæller fra sognet til at udføre arbejdet på en sådan fold, der skal være færdigopført inden det kommende forår. (Om studefoldene se: Graugaard Esben, »Studefolde – en kulturhistorisk kilde i det vestjyske landskab« i Hardsyssels Årbog 1990).

sogn	køb	salg	bytte	ialt
No	10	0	1	11
Velling	1	6	1	8
Hee	3	0	2	5
Ølstrup	3	0	0	3
Nysogn	0	0	1	1
Hover	1	0	0	1
Nr. Omme	1	0	0	1
Sdr. Lem	1	0	0	1
Hanning	1	0	0	1
Dejbjerg	0	1	0	1
Skjern	0	0	1	1
Sdr. Felding	0	1	0	1
	21	8	6	35

Jens Noklits studehandel var tydeligvis ret sporadisk vurderet ud fra de mange sogne med kun en enkelt handel – samtidig var handelen på nabosognene Velling og Hee forholdsvis betydende. Dog må det konkluderes, at kun i forbindelse med hemsognet No fungerede Jens Noklit i en systematisk rolle som studehandler, og her var der vel at mærke tale om opkøb. Derfor er det interessant, at i forhold til Velling sogn var der primært tale om salg af stude. Med sine vide engarealer ned til Ringkøbing fjord var netop Velling sogn ideelt studefedningsområde, og Noklit havde som nævnt ovenfor erhvervet engloder i sognet – til kreaturer formodentlig.⁶

En opgørelse over antallet af handlede stude er i denne sammenhæng svær at gennemføre helt præcist, idet Noklit også handlede med køer. I den følgende kronologiske opgørelse er kun medtaget handeler, hvor der udtrykkeligt var tale om stude:

Handel med 69 stude over en fjorten års periode kan forekomme begrænset – mange vestjyske gårdmænd af det større hartkorn har givet handlet lige så meget – men tallene understreger dog, at vi her står overfor en professionel handelsmand. Normalt ville en gård af Noklits størrelse have 3–5

år	køb	salg	bytte	ialt
1828	3	0	0	3
1829	2	3	0	5
1830	1	0	2	3
1831	1	0	0	1
1832	2	1	0	3
1833	11	7	0	18
1834	3	0	7	10
1835	2	0	0	2
1836	3	3	0	6
1837	1	1	0	2
1838	0	0	1	1
1839	0	0	0	0
1840	2	0	0	2
1841	1	5	3	9
1842	3	0	1	4
	35	20	14	69

kreaturer med henblik på opfedning, og her ser vi, at Jens Noklit i de mest aktive år handlede med henholdsvis 18 og 10 stude – dertil kom så handelen med køer og heste.

Også byttehandelens betydning understreges. Denne kunne foregå som i 1834, hvor Jens Noklit købte en plag af Jens Huusbye i Velling, der så til gengæld skulle have to stude og betale 13 rigsdaler holstener kurant oveni. Samme år indgik en stud i bytte mod en tyr og 150 helbrændte mursten i en handel med Peder Grimstrup i No.⁷

Til marked i Dalager og Vorbasse

Markederne fungerede som sociale og økonomiske bindeled i bondesamfundet – det var handelsmandens knudepunkter, der satte året i system. For Jens i Noklit var markedet i Ringkøbing det nærmeste, og her skulle han således i 1829 betale gammel gæld til en Mads Sandahl.⁸ Men det legendariske marked ved Dalagergård i Borris sogn lige nord for Skjern

I bondens bevidsthed betød de årligt tilbagevendende markeder så meget, at de anvendtes som tidsangivelse. Eksempel fra Jens Noklits regnskabsbog i 1846, hvor restbeløbet fra en hestehandel skulle betales »første Dalager Marked«. Markedet i Dalager ved Borris var sammen med markederne i Holstebro, de betydeligste i Ringkøbing amt i forrige århundrede.

å, var dog langt det betydeligste i Ringkøbing amts sydlige del. Her kom Jens Noklit regelmæssigt. I august 1836, hvor han købte en stud af Mads Fløtkjær i Ølstrup, anførtes i regnskabsbogen: »Sælger jeg mine egne rødbrøgete Stude i Dalager skal han have 3 Mark. Pengene skal ham betales i det seneste noget før Juul«. ⁹

Og i 1846, hvor Jens Noklit havde solgt en hest til Jens Christian Racheb for 47 rigsdaler med 10 i udbetaling, da skulle »Resten 37 daler som han har lovet at betale første Dalager Marked«. Det skete da også således ifølge regnskabsbogen. ¹⁰

Som helligdagene brugtes markederne til at markere årets gang og fastsætte betalingsterminer; i 1837 havde Jens Noklit for en pris af 27 rigsdaler 3 mark og 12 skilling købt et øg og et føl af Niels Meldgaard i Velling – 10 rigsdaler var udbetalingen i denne handel. Det nævnes udtrykkeligt, at restbeløbet skulle betales »-strax efter Worbasse Marked dette Aar«. ¹¹

Samtidig med at Jens Noklit brugte studehandelen som binæringsvej, sad på Sønder Holmgård i nabosognet Sdr. Lem en af forrige århundredes mest fremtrædende vestjyske studehandlere – Niels Laurids Buch (1809–72). Noklits regnskabsbog røber ingen handel de to imellem.

Handelspartnere

Jens Noklits indførsler i regnskabsbogen var kun til eget brug, så ikke overraskende bærer de præg af en vis indforståethed, der kan vanskeliggøre en undersøgelse af hvem han handlede med; eksempelvis anføres ved en handel modparten blot som

»Knud i Hovergård«. ¹² Bortset fra dette forhold, er der tydelige tendenser i Jens Noklits valg af handelspartnere.

Bemærkelsesværdigt er det i hvert fald, at Jens Noklit tilsyneladende aldrig handlede med tidens kendte studehandlere af det lidt større format, eksempelvis Niels Laurids Buch på Sønder Holmgård i nabosognet Sdr. Lem. Enkelte gange handlede med ejerne af udprægede studegårde som Dejbjerglund og Vennergård i henholdsvis Dejberg og Velling sogne, men disse gårdes ejere var på denne tid ikke specielt kendte som handelsfolk.

Med tre handler om stude var Peder Eilkjær i Velling den som Jens Noklit handlede mest med udenfor hjemsognet; efter ham kom Jens Hedegaard i Marup (Skjern sogn), Søren Kierkegaard i Hanning sogn, Hans Mosegaard i Ejstrup (Hee sogn) og Anders Pedersen i Agersbæk (Hee sogn). Bønderne i No var ubestrideligt basis for Jens Noklits handel med stude. De købte hans kramvarer og han deres stude af og til, for andre afsætningskanaler har de haft, Laurits Berg, Michael Noebye, Simon Madsen, Kjeld Wanting og Peder Grimstrup, for blot at nævne nogle af de No sognemænd Jens Noklit handlede med.

Svingende priser i skiftende valutaer

Hvad var da prisen når manden i Noklit handlede med stude? Vurderingen af prisudviklingen kan rimeligvis ikke blot tage udgangspunkt i de i regnskabsbogen anførte priser – her nævnes intet om de handlede dyrs vægt og kvalitet, der tages ikke højde for brugen af umiddelbart usammenlignelige møntsorter, og endelig er det vanskeligt oveni i disse forhold at tage hensyn til tidens inflation og almindelige prisudvikling. En handelsmand af Jens Noklits type har imidlertid gjort det endnu mere besværligt ved oftest ikke at nævne hele prisen på de handlede dyr – ofte anføres blot det resterende mellemværende i regnskabsbogen. Eksempelvis købte han i 1833 en stud af anders Thjellesen i Ølstrup; denne havde derpå 5 rigsdaler og 12 mark til gode. Og i 1837 skyldes Smith på Dejbjerglund 13 rigsdaler og 2 mark efter netop en studehandel. ¹³

Dog er der i regnskaberne anført hele priser på enkelte stude, og som følgende viser, antyder de en tendens uden at kunne tillægges generel udsagnskraft for prisen på stude:

Almanak
for det Aar efter Christi Fødsel
1854,
som er det andet Aar efter Skudaar.

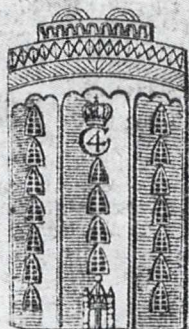
Beregnet til

Observas

af

C. F. N.

Prof.

Kjøbenhavns

torium

Oluffen,

astronom.

Denne Almanak, stor 2 Ark, sælges med contant Betaling uheftet for 7½ β , heftet for 8 β , overalt i Danmark. Den Gyldenbalke Boghandel i Kjøbenhavn, som har Forhandlingen, er pligtig at give 20 pCt. Rabat, altsaa sælge den for 6 β uheftet til Gæbver, som kober 50 Exemplarer eller derover.

Kjøbenhavn.

Trykt i det Schulpiske Officin.

Markeder, datoer og steder, om der var tale om kram- kvæg- eller hestemarkeder – disse væsentlige elementer i bondens liv, kunne han holde sig ajour med i sådanne almanakker.

år	rigsd.	mark	skil.
1829	17	5	0
	19	6	0
1830	13	3	12
1831	14	2	4
	21	0	0
1832	18	3	0
1833	11	0	0
	15	0	0
	15	3	0
1834	13	5	8
	15	3	12
1835	12	0	0
1836	9	3	0
	13	4	14
1840	17	2	12
1841	25	3	12
	27	0	12
	30	3	0
1842	20	0	0

Problematisk er også brugen af vidt forskellige møntsorter i forrige århundredes Vestjylland, hvor bonden lige så gerne anvendte tysk som dansk valuta. Vel havde Danmark ved forordningen af den 5. januar 1813 fået styr på sit pengesystem med den nye rigsbankdaler, der svarede til værdien af en halv gammel speciedaler, men denne nyordning eliminerede jo ikke den traditionelle økonomiske forbindelse mellem Vestjylland, hertugdømmerne og det nordtyske område. Derfor vedblev de tyske dalere langt op i forrige århundrede at være hård valuta blandt vestjyske studehandlere. Jens Noklit ses da også at have handlet i såvel Holstener Courant, speciedaler, rigsdaler sølv som rigsbankdaler.

Denne sammenblanding, der gør det vanskeligt at arbejde med tidens regnskaber, skal imidlertid ikke forlede eftertiden til at konkludere, at handelsfolkene har haft rod i regnska-

Varde var et betydningsfuldt rastested for handelsfolkene på deres færd sydover til Slesvig-Holsten. Alene på strækningen fra Holstebro til Skjern å eksisterer stadig tre af disse vejvisersten, der rejstes i 1780'erne langs den vestjyske drivevej – nu hovedvej A11.

Få kilometer syd for gården Noklit ligger Tranmosegård i Velling sogn, hvor Jens Noklit også ejede engarealer. Gården ejedes af den kendte studehandler Jens Nielsen Strandbygaard indtil dennes død i 1801. Gravpladen lagt til minde over ham, er et meget konkret udtryk for disse handelsfolks selvforståelse. (foto: Søren Poulsen).

berne: om nogen havde de overblikket til skarpt at skelne, og det tilmed hurtigt i handelssituationen.

Det at handle – organisering

Handel foregår efter bestemte mønstre, ofte traditionelt betingede – om nogen handel gjorde dette sig især gældende blandt studehandlerne. Leverandører, opkøbere, drivere – alle havde de vante roller at spille. Således bestilte opkøberne på forhånd dyr til levering på bestemte tidspunkter, der passede med de store markeder sydpå. Dette mønster tog Jens Noklit aktiv del i.

I 1834 købte han således i løbet af to dage henholdsvis et par og en enkelt stud af Hans Holmgaard i Nørre Omme og Ole Toft i Sdr. Lem; de tre dyr skulle leveres Skærtorsdag samme år, og da handlerne fandt sted den 22. og 23. marts var der ikke lang frist. I januar 1842 indgik Noklit i to lignende handler med Jeppe Sandahl og Christen Nielsen i No; de skulle levere kreaturer henholdsvis Påskedag og den 12. marts samme år. Leveringstidspunkterne var tydeligvis sat således, at studene kunne nå at komme med drifterne sydpå til de første markeder i Husum.

På samme måde fungerede Jens Noklit i den modsatte sammenhæng; den 4. december 1833 indgik han en aftale med ovennævnte Poul Eilkjær i Velling sogn om fire stude, som denne købte af Noklit. Som han skriver i regnskabsbogen: dem » – skal jeg fodre til 1. Mai 1834«. ¹⁵ Dette system fungerede som en reguleringsmekanisme nærmest i form af kontraktarbejde – dog uden at det nogensinde blev kutyme at nedfælde den slags aftaler skriftligt. at vi af og til finder dem i lomme- og regnskabsbøger skyldes udelukkende interne hensyn.

Mellem debitorer og kreditorer

Den handel som fandt sted fra gården Noklit krævede likvide midler til investering i varelagre eller opkøb af stude; det kunne derfor være nødvendigt at optage lån. Som det var tidens skik blev sådanne lån optaget hos leverandørerne, først og fremmest i skikkelse af de mere velhavende købmænd i

Ringkøbing. Fremtrædende var her på Jens Noklits tid først og fremmest Christen Husted senior og fænomenet Jens Harpøth.¹⁶ Begge importerede selv varer fra hele Nordsøregionen – Christen Husted således råtbak fra Amsterdam og Bremen til forarbejdning på egen fabrik og derpå videresalg via bondekøbmænd som Jens Noklit.

Det var dog primært Jens Harpøth, der fungerede som kassekredit for Noklit. I 1829 fik han således her et lån på 70 rigsdaler sølv, blandt andet for at kunne betale en gæld på 50 rigsdaler til ovennævnte Poul Eilkjær i Velling. De følgende år ses Harpøth gentagne gange at have ydet lån, om end balancen en enkelt gang – i 1829 – viste sig til Jens Noklits fordel med hele 50 rigsbankdaler.¹⁷

Også andre købstadsfolk fungerede som kreditinstitutioner; i 1847, kun et år før sin død, skyldte Jens Noklit således hele 800 rigsbankdaler til fuldmægtig Arent på amtstuen i Ringkøbing.¹⁸

Der var dog også kreditmuligheder på landet; i 1828 lånte Jens Noklit 200 rigsbankdaler af Christen Nielsen, der var møller i Ganer (Skjern sogn). Lånet gik over ti år. Og i 1845 var det Christen Sørensen, siden 1830 ejer af herregården Voldbjerg i Hee sogn, der gav Jens Noklit et mindre lån; »Som Beviis for ovenbemeldte Penge har han bekommet et Brev som lyder paa tilbagebetaling i Foraaret 1846«. ¹⁹ Brevbegrebet, der her dækker over et juridisk bindende skriftligt tilsagn, findes nævnt adskillige steder i regnskabsbogen, således også i 1841, hvor Jens Noklit som tredjemand gik ind i et økonomisk mellemværende mellem Christen Rahbek i Skjern og Frederik Jensen i Marup: »Den 20. Juni har jeg givet ham en Brev for 100 Specier som Frederig Jensen i Marup har af ham bekommet«. Beløbet skulle udbetales til snapsting 1842.²⁰

Hermed være givet et glimt af studehandlerens økonomi på det lokale plan i forrige århundredes første halvdel; en ikke-registreret økonomi, der især i det vestjyske område fungerede som en betydelig binæringsvej i et lag, der aldrig formåede at hæve sig op i studehandlerens adelsstand. Alligevel må det om Jens Noklit siges, at han havde klaret sig helt pænt. Efter hans død i 1849, kunne herredsfoged Leuning på skiftemødet den 13. oktober samme år gøre op, at efter at boets gæld var indfriet, blev der 1.760 rigsdaler til deling mellem enken Bodil Lauridsdatter og børnene Laurids, Søren og Else Johanne. Et

rimeligt afsæt havde Jens Noklit således sikret sin familie, og det formodentlig først og fremmest gennem handelen.²¹

Noter

1. Bodil Marie Lauridsdatter var kusine til lærer Jesper Fjord på Holmsland, hvis søn var docent N. J. Fjord.
2. Susgaard Kr. »No Sogn gennem skiftende tider«, eget forlag 1974, s. 261–63 skildres her træk af Jens Noklits handel.
3. Tradition ifølge oldebarnet Jørgen Hansen, der idag driver Noklit, og som venligst har givet adgang til regnskabsbogen.
4. Ibidem.
5. Jens Noklits regnskabsbog, folio 57.
6. Netop Velling sogn var udgangspunkt for den kendte studehandler Christen Noe på Fjordvang, der var samtidig med Jens Noklit. Noes far var født i No sogn – deraf navnet. Om ham se: Noe Jens (red.) »Velling Sogn« 1987, bind 2 s. 188–92.
7. Regnskabsbogen folio 177 og 189.
8. Ibidem folio 96.
9. Ibidem folio 154.
10. Ibidem folio 86.
11. Ibidem folio 157.
12. De nævnte personer kan af og til identificeres ved hjælp af diverse sognehistorier. »Knud i Hovergaard« må således være identisk med Knud Kristian Jensen (1798–1869), der i 1825 overtog Øster Hovergård, jvf. Kaae Alfred »Hover. Sognet ved Aaen«, 1967, s. 275–76.
13. Regnskabsbogen folio 163 og 110.
14. Ibidem folio 49 og 130.
15. Ibidem folio 179.
16. Om Jens Harpøth se: Storgaard Pedersen »Meddelelser om Slægten Harpøth« i Hardsyssels Årbog 1913 s.20–40.
17. Regnskabsbogen folio 85, 97 og 193.
18. Ibidem 211. Fuldmægtig Arent var i 1844 blandt stifterne af Ringkøbing og Omegns Sparekasse, hvor han senere blev kasserer.
19. Regnskabsbogen folio 60 og 74.
20. Ibidem folio 152.
21. LAN B80A-169, Ulfborg-Hind herreder, skifteprotokol 1849–56.